

Історичні передумови

виникнення правової ідеології в Стародавньому світі та в період Середньовіччя

В. Ю. Весецький

кандидат юридичних наук, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

З позиції появи і становлення державництва на різних просторово-часових історичних етапах розглянуто розвиток правової ідеології як відображення політичної та соціально-економічної ситуації в Стародавньому світі та в період Середньовіччя. Досліджено питання грецької колонізації Північного Причорномор'я і території сучасної Південної України. Приділена увага розвитку правової ідеології в Київській Русі у взаємозв'язку з аналогічними процесами у Візантійській імперії.

Ключові слова: *правова ідеологія, історичні передумови, Стародавній світ, Середньовіччя, Київська Русь.*

Згідно з визначенням у Юридичній енциклопедії, правова ідеологія – це система правових ідей, теорій, понять, норм, поглядів, заснованих на певних наукових і політичних знаннях та уявленнях. Разом з тим джерелом виникнення правових ідей є права, соціальна, економічна, політична дійсність, практична діяльність людей, у процесі якої правові ідеї, погляди, соціальні та політичні вимоги народжуються, збага-

чуються, змінюються [1, с. 659]. З цієї точки зору актуальним питанням є історичні передумови виникнення правової ідеології в різні періоди розвитку людської цивілізації.

Як зазначає Ю. Шемшученко, право – це система соціальних загальнообов'язкових норм, дотримання і виконання яких забезпечуються державою, а історія розвитку права тісно пов'язана з виникненням та розвитком держави [2, с. 5]. Тому до-

слідження необхідно пов'язувати з питаннями появи і становлення державництва на різних просторово-часових історичних етапах.

Перші ідеологічні зародки, які мали ознаки державництва, виникли з моменту утворення Стародавнього Єгипту як держави. До цього часу ідеологія була втілена в субстанції, які носили додержавний характер і назву «первісне суспільство».

Приблизно у II половині IV тисячоліття до н. е. номи (регіональні протодержавні об'єднання) Півдня та Півночі країни об'єдналися в два царства – Верхній Єгипет і Нижній Єгипет. Період правління перших двох династій (3000-2800 рр. до н. е.) називають Раннім царством. Саме з виникненням державності у Стародавньому Єгипті з'являються і певні ознаки правової ідеології. Треба констатувати, що в ті часи правова ідеологія Стародавнього Єгипту формувалася в результаті симбіозу політичних і релігійних уявлень соціуму та була способом взаємної адаптації влади і суспільства. На нашу думку, навіть праця на будівництві пірамід була не ганьбою, а вважалася престижною на той період [3].

Зміна політичних і релігійних уявлень зумовлює зміну ідеології. Проте значимо, що єгипетська державна ідеологія не тільки була відображенням існуючої політичної або соціально-економічної ситуації, а й певним чином вплинула на світовий історичний процес.

В Європі найдавнішим джерелом цивілізації був острів Крит. За своїм географічним розташуванням цей гірський острів, звернений в бік африканського та азійського узбережжя Середземного моря, замикає з півдня вхід в Егейське море і є природним форпостом європейського континенту. Історично тут перехрещувалися морські шляхи, які поєднували Балканський півострів та острови Егіди з Малою Азією, Сирією та Північною Африкою. Мінойська культура, яка виникла на цьо-

му найжвавішому перехресті Середземномор'я, зазнала впливу найдавніших цивілізацій Близького Сходу, з одного боку, і неолітичних культур Анатолії, придунайської низовини та балканської Греції – з іншого. Вперше у науковий обіг термін «мінойська» (від імені міфічного царя Крита – Міноса) ввів британський археолог Артур Еванс. Відповідно і народність, яка населяла острів Крит на той час, називалася мінойцями [4, с. 276].

Держава, що утворилася на острові Крит, не була відокремлена від релігії, вона мала теократичне походження, а це означає, що функції правосуддя здійснював безпосередньо цар. Вважається, що постать міфічного царя Міноса має важливе історичне значення в юридичній науці. За легендою, цар Мінос був першим та надзвичайно справедливим суддею. Позитивна діяльність в цьому напрямі високо оцінювалася власним народом і розповсюджувалася на іноземні території. До наших днів зберігся трон царя Міноса. Символічно, що цей трон сьогодні займає Голова Міжнародного суду в Гаазі [5]. Легендарні дані про діяльність царя Міноса носять дещо міфічний характер, разом з тим вони додають вагомий вклад до історичного фундаменту багатовікового розвитку світової юриспруденції.

Історично правова ідеологія Стародавнього світу набуває свого вираженого характеру в Стародавній Греції. Центром ідеологічного світогляду у давніх греків був храм. Храм у давніх еллінів – це поліфункціональна споруда, і в цьому відношенні храм не є аналогом, наприклад, християнського собору. За уявленнями греків, святилище – це місце, яке відвідує той бог, для якого воно призначено. Саме тому елліни розміщували в храмі скульптурне зображення божества. У грецькому храмі зберігалася державна казна, а також усі дари, у т. ч. й витвори мистецтва. У храмах здійснювалися важливі державні

акти: підписання договорів з іншими державами, укладання великих торговельних угод тощо. Храм був своєрідним державним архівом, розташованим для зручності поруч з ринком. У виняткових умовах святилище слугувало місцем для перебування у місті особливо важливих гостей: послів, представників царських родів, пізніше – римських сенаторів. Грек не здійснював молитов у храмі, як, наприклад, це роблять християни та мусульмани. Релігійні обряди елліни здійснювали в домашніх святилищах. У храмі відбувалася ритуальна зустріч з богом, чие зображення, як було зазначено вище, розташовувалось всередині будівлі.

З розвитком міст-полісів еллінського світу спостерігалися і відповідні зрушення в ідеології. У так званій Класичній період міфологічне світосприйняття епохи архаїки почало збагачуватися уявою, яка виникла на основі науково-філософського підходу до дійсності. Після перемоги у V ст. до н. е. над персами, які намагалися підкорити всю Грецію, еллінський світ починає жити громадянськими інтересами, перед якими приватне та індивідуальне стають другорядними.

У зазначений період відбувається грецька колонізація Північного Причорномор'я і території сучасної Південної України, які в той час була досить густо заселені греками. За винятком Херсонесу, усі міста були засновані приблизно в I пол. VI ст. до н. е. вихідцями з Мілету, розташованого в Малій Азії на території сучасної Туреччини. В Мілеті проживали відомі філософи, юристи, історики, ремісники, астрономи, політики тощо. Родом з цього міста, наприклад, був засновник грецької філософії, один з «семи мудреців» – Фалес.

С. Росляков історію давньогрецьких міст-полісів на території України поділяє на два періоди. Перший період називається «догетський», що розпочався з першої пол. VI ст. до н. е. і тривав до I ст. до н. е. На-

ступний період має назву «післягетський» від середини I ст. до н. е. до кінця III ст. н. е. Вододілом між зазначеними періодами є страшний погром цілого ряду грецьких міст у середині I ст. до н. е. кочовими племенами гетів, які прийшли з басейну річок Дунаю та Дністра [6, с. 3-6].

З кінця III ст. до н. е. весь елліністичний світ поглинає соціально-економічна криза. Особливо гостро вона відобразилась в містах-державах Північного Причорномор'я, зокрема Боспорському царстві, Херсонесі, Ольвії та ін. Після її подолання характерними були процеси об'єднання з Північноафриканськими регіонами, про що свідчать археологічні знахідки.

У 40-х роках I століття н. е. в Північно-причорноморські міста вступили римські легіонери. В античній історії починається новий період – «римський». Майже весь згаданий регіон увійшов до складу Імперії, де починає діяти римська правова система. Міста-держави втрачають самостійність, як політичну, так і економічну. Ідеологія вже відповідає імператорським інтересам Риму. Після входження до складу імперії тут з'являються фракційці, сліди перебування яких можна знайти на території сучасних Болгарії та Румунії.

Питанню Римського права, у т. ч. його ідеологічних основ, присвячено дуже багато глибоких досліджень, і тому в цій роботі, віддаючи належне одному із найбільш вагомих періодів розвитку правової культури, не будемо торкатися питань його впливу на розвиток правової ідеології.

У 476 році припинила існування Римська імперія. Відтоді у світовій історії розпочався новий етап, відомий під назвою «темне середньовіччя». Досліджуючи цей етап в історико-правовому аспекті, варто наголосити на тому, що період Середньовіччя характеризується новими процесами, які поглинули тогочасне суспільство та спричинили стагнаційні явища. Характерно, що ця стагнація стосувалася всіх

сфер суспільного життя (політики, економіки, права, культури). Суттєві зміни торкнулися й сфери правової ідеології [7, с. 24].

Однак помилковим є судження про те, що разом із Римом упав весь Стародавній світ, перерозподілом якого, як пише М. Гоголь, зайнялися середньовічні дикуни. Дійсно, весь Античний світ увійшов в цю поворотну епоху, однак у результаті навали германців в 476 р. впала лише Західна Римська імперія. Східна Візантія, яка отримала свою назву ім'ям давньогрецької колонії, на місці якої був заснований Константинополь, продовжувала існувати в могутності і славі, простираючись на значні території, в які увійшли Балкани, Мала Азія, Сирія, Єгипет, а також деякі південні області сучасної України [8, с. 46]. На середину та II пол. IX ст. припадає економічне відродження візантійського міста, з цим розвитком пов'язаний і розвиток правової системи Імперії. У 50-ті роки IX ст. виникає школа кесаря Варди, яка позиціонує себе як спосіб подолання культурного, а також і правового застою в Імперії. Крім того, відбувається «оживлення» інтересу до вчень, які існували в попередній античний період. Триває т. зв. візантійський «ренесанс».

Візантійська література II пол. IX-X ст. має безсумнівно більшу можливість дослідження джерел, які дійшли до нас з часів Античності. Саме тоді виникають «Вчительські глави» Василя I (867-886 рр.); епітафія на смерть Василя I і «Тактики» Льва VI (886-912 рр.); життєпис Василя I, складений Костянтином VII (913-959 рр.), матеріали юридичної літератури («Ісагоги»). Варто додати і те, що ідейний спадок цих авторів свідчить про спадковість та послідовність в еволюції правової ідеології, яка формувалася під час правління візантійських імператорів [9, с. 153].

Розгляд візантійської правової ідеології свідчить, у першу чергу, про теократичні уявлення походження імператорської влади. Це положення залишалось непорушним

протягом усього періоду існування держави. Сакральний варіант імператорської ідеї висував на передній план благочестя імператора. Хронологічно процес формування благочестя відбувався протягом VII ст. – кінця XI ст. і тривав до моменту падіння імперії та Константинополя від навали турків-османів 1453 р. Проте з середини IX ст. вплив релігійних начал зростає – у державі з'являються конфесії. Благочестя уже не відіграє провідну роль в уявленні про ідеальну державну владу.

Значна роль у візантійській політико-правовій свідомості належала прологівості (родовим зв'язкам). Саме прологівість у поєднанні з особистою військовою доблестю ставала чи не єдиним способом досягнення привілеїв від держави.

Уявлення про шляхетність знатного походження за візантійськими принципами активно обговорювалось і в Київській Русі [9, с. 153]. Справжнім ривком у процесі трансформації звичаєвих норм та зміцнення держави стає правління князя Володимира Святославовича. Київська Русь вступає в стадію розквіту державного та культурно-правового життя. Відбувається низка заходів, де конфесійний напрям формування й розквіту етнічної спільності мав стати вирішальним. Згідно з дослідженнями В. Ричка, на перший план виходять інтегруючі чинники держави, такі, як ліквідація міжплемінних кордонів, поширення сфери впливу централізованого державно-адміністративного апарату влади та асиміляція місцевої і зайшої знаті, яку поглинули процеси феодалізації [10, с. 7].

Для найближчого партнера Київської Русі, офіційного Константинополя, це означало поширення впливу, зокрема ідеологічного, на Київську державу. Візантія була першою християнською імперією, котра не лише визнала християнство рівноправною релігією (Міланський едикт 313 р.), а й була одним з осередків культурно-політичного життя у світі [11, с. 74].

Релігійна реформа, яка стартувала у 886 р., мала закріпити становище центральної влади, а також нейтралізувати вплив опозиції, яка існувала як у середовищі боярства та заможних громадян, так і серед ідеологів громади, що жила звичайними язичницькими уявленнями [12, с. 15].

Попередня історія народу впливає на його ідеологічний світогляд та усвідомлення власної ідентичності. Вона також містить уявлення про споконвічний поділ на «своїх» і «чужих». Але найбільшого значення має те, як довго тривав період усвідомлення населенням своєї ідентичності. Уже в часи перших відомостей про антолог'янські племена християнство достатньо закріпилося на Європейському континенті, будучи державною релігією Візантійської імперії, де язичництво вичерпало свій потенціал, а у 392 р. стало забороненим на офіційному рівні. Період раннього Середньовіччя – це період запеклих дебатів щодо богословської термінології, символу віри і неминучого розколу Східної та Західної церков [13, с. 82].

У VIII-IX ст. в Європі відбувається т. зв. «Каролінгське відродження», значення якого у новий час значно перебільшувалося буржуазною історіографією. Це відродження викликано необхідністю мати в імперії Карла Великого освічених слуг короля (суддів, писарів, секретарів). Крім того, церкві та державі було необхідне духовництво, яке шляхом здійснення своїх проповідей мало впливати на народні маси, виховувати їх у дусі покірності державі і церкві. До свого двору імператор запросив видатних вчених з різних країн, таких, наприклад, як Павел Діакон з Італії, Теодульф – вчений, який мав готське походження і раніше мешкав в Іспанії. Найбільшим досягненням Карла був збір античних рукописів, які переписувались в спеціальних майстернях-скрипторіях, де манускрипти виготовлялись особливим чином, характерним лише для імперії Карла.

Тимчасове піднесення феодално-церковної правової думки спостерігалось і в англосаксонській державі у IX ст., тобто в період правління короля Альфреда (871-900 рр.). Англійське духовництво розпочало переписування текстів священного писання т. зв. «батьків церкви», а іноді й античних авторів. Суть цього перепису полягала в тому, що до текстів, які переписувалися, додавали доповнення та перекази. Під час правління короля Альфреда було зібрано давні закони англосаксів («Правди») Кента, Уссекса та Мерсії і до них додалися пізніші закони «Правди Альфреда» [14, с. 346]. Цінність зазначених документів полягає в тому, що вони містили у собі правовий досвід іноземних держав, зокрема розповіді датського мандрівника Отгера, який об'їхав береги Норвегії і дійшов до берегів Білого моря, а також англійця Улфстана, який пройшов береги усього Балтійського моря та занотував побут естів. Новаторством середньовічної правової ідеології було те, що під час Середньовіччя частково покращилося правове становище рабів, чого не існувало в часи Античності.

У загальній системі джерел права правова ідеологія як неформальне джерело права реально існує і фактично впливає на право. В Європі XIII-XVIII ст. тривають процеси, пов'язані з рецепцією римського права та розробкою основних правових ідей в університетах, правова ідеологія була основним джерелом права на європейському правовому просторі. Праці п'ятох найвидатніших юристів – Ульпіана, Папініана, Гая, Павла та Модестіна були джерелом права в період Середньовіччя і Відродження в континентальній Європі.

Завдяки діяльності університетів Середньовіччя на базі Зводу законів Юстиніана була створена університетська доктрина права, а з нею і відповідна правосвідомість, що є певним історичним етапом ста-

новлення, зокрема, романо-германської правової системи.

Незважаючи на стагнаційні явища періоду Середньовіччя, що торкнулися і сфери правової ідеології, на наш погляд, розглянутий етап розвитку правосвідомості є одночасно і одним із найбільш динамічних етапів. Авторитет ідеологічно-правової традиції є підставою для розвитку права і в сучасний період. Історичні паралелі свідчать про важливість правосвідомості на кожному історичному етапі розвитку людства, про закріплення з часом на правовому рівні основних ідеологічних положень. Роль правової ідеології зростає у зв'язку з розвитком процесів глобалізації та розробкою новітніх ідеолого-правових концепцій правових систем Світу.

З вищезазначеного робимо висновки:

1. Виникнення і становлення державності в Стародавньому світі обумовлюють появу правової ідеології як відображення політичної та соціально-економічної ситуа-

ції того часу. Правова ідеологія Античного світу, яка формувалася в результаті симбіозу політичних і релігійних уявлень соціуму, була способом взаємної адаптації влади та суспільства. Ідеологія античних міст-держав не тільки була відображенням існуючої політичної або соціально-економічної ситуації, а й вплинула на світовий історико-правовий процес.

2. Після падіння Римської імперії спостерігаються не тільки стагнаційні явища, а й має місце певний «ренесанс» протягом різних періодів епохи Середньовіччя, зокрема «візантійський», «каролінгський», «альфредівський» та ін.

3. Як у період Середньовіччя, так і в наступні часи, на нашу думку, були задіяні всі історико-правові принципи розвитку світу, зокрема, ідеологічні положення, які існували в державних інституціях в попередні періоди їх існування, що стало поштовхом для розвитку правової ідеології як елементу правової системи.

Список використаної літератури

1. Юридична енциклопедія в 6-т. – Т. 2 / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. – 744 с.
2. Шемшученко Ю. С. Право / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія в 6-т. – Т. 5 / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2003. – 736 с.
3. Объединение Египта // Архивариум.ру [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.archivarium.ru/drevniy-egipet/6-obedinenie-egipta.html>
4. Андреев Ю. В. Крито-Микенский мир / Ю. В. Андреев // История Древнего мира / Под ред. Н. М. Дяконова, В. Д. Нероной, Н. С. Свенцицкой. – М. : Гл. ред. восточной литературы изд-ва «Наука», 1983. – 384 с.
5. Логиаду-Платонос С. Кнос. Дворец Миноса. Минойская цивилизация / С. Логиаду-Платонос. – Афины : I. Mathioulakis & Co, 2011.
6. Росляков С. Ольвия и ее искусство. Краеведческий очерк / С. Росляков. – Одесса : Маяк, 1991. – 120 с.
7. Васецкий В. Ю. Принцип рівності у праві : історичний аспект / В. Ю. Васецкий // Принцип рівності у праві : теорія і практика / За заг. ред. Н. М. Оніщенко. – К. : Вид-во «Юридична думка», 2014. – 380 с.
8. Любимов Л. Д. Искусство Древней Руси / Л. Д. Любимов. – М. : Просвещение, 1981. – 336 с.
9. Чичуров И. С. Политическая идеология средневековья / И. С. Чичуров – М. : Наука, 1990. – 173 с.

10. Ричка В. М. Церква і етнокультурний розвиток давньоруського суспільства / В. М. Ричка // Середньовічна Україна. – 1994. – Вип. 1.
11. Мень А. История религии : в 2-х кн. Кн. 2-я : Пути христианства. – М. : Форум, Инфра-М, 1999. – 224 с.
12. Сахаров А. Н. Дипломатия Святослава / А. Н. Сахаров. – М. : Междунар. отношения, 1991. – 240 с.
13. Кушинська Л. А. Звичаєве право та його еволюція в східнослов'янському суспільстві (VI-XI ст.) : моногр. / Л. А. Кушинська. – К. Вид-во НПУ ім. Драгоманова, 2008. – 142 с.
14. Кириллова А. А. Средневековая культура и идеология / А. А. Кириллова // История средних веков. – М. : Просвещение, 1986. – 575 с.

Стаття надійшла до редакції: 27.11.2014.

Historical background of legal ideology in the Ancient World and in the Middle Ages

V. Y. Vasetskii

From a position of beginning and statehood formation at different historical stages development of legal ideology as displays of a political and social and economic situation in the Ancient World and in the Middle Ages is considered. Questions of the Greek colonisation of Northern Black Sea Coast and territory of modern Southern Ukraine are investigated. It is given attention to development of legal ideology in the Kiev Rus in interrelation with similar processes in the Byzantine empire.

Keywords: legal ideology, historical preconditions, the Ancient World, the Middle Ages, the Kiev Rus.

Received: 27.11.2014.

Исторические предпосылки возникновения правовой идеологии в Древнем мире и в период Средневековья

В. Ю. Васецкий

С позиции появления и становления государственности на разных пространственно-временных исторических этапах рассмотрено развитие правовой идеологии как отображения политической и социально-экономической ситуации в Древнем мире и в период Средневековья. Исследованы вопросы греческой колонизации Северного Причерноморья и территории современной Южной Украины. Уделено внимание развитию правовой идеологии в Киевской Руси во взаимосвязи с аналогичными процессами в Византийской империи.

Ключевые слова: правовая идеология, исторические предпосылки, Древний мир, Средневековье, Киевская Русь.

Получено: 27.11.2014.